

Christel Stormhøj

Stil som social identitetsmarkør

- en flerperspektivistisk tilgang til unges stil ¹

Med udgangspunkt i en empirisk undersøgelse af to grupper af unge i det kontemporære danske samfund belyses relationerne mellem unges sociale identiteter og deres stilskaben. Unges stil drives frem af en flerhed af generative faktorer, individuelle valg samt har forskellige sociale funktioner. Af betydning er både klasse, køn, alder, uddannelsesinstitution samt sub- og mikrokulturelle identifikationer. Det kan analytisk begrunde en flerperspektivistisk tilgang.

Jeg går mest sådan i Daells Varehus, når jeg skal have noget nyt tøj. Det er jo billigt. Magasin, det er for dyrt. Og det er også for fint tøj (...). Det, man kan få i Daells Varehus, er for de ganske almindelige mennesker. Tøj, jeg ikke bryder mig om? Det meget fine tøj (...). Det snobbede tøj. Det er de rige menneskers stil².

Citatet peger på det forhold, at tøjstil, som den kommer til udtryk i smag og afsmag, „sladrer“ om den enkeltes sociale identitet(er). Gennem det tøj, vi bærer, kommer vi med udsagn om, hvem vi er, hvilken position vi indtager inden for et socialt felt, hvilke grupper vi identificerer os med og modsvarende, hvilke vi afgrænser os fra. Samtidig fortolker, vurderer og fordømmer vi andre på baggrund af den smag, deres tøjstil er udtryk for.

I sociologisk kulturforskning rettes opmærksomheden mod skæringspunktet mellem det kulturelle og det sociale. Det analyseres, hvordan symbolske udtryk, såsom stil, relaterer sig til sociale faktorer. Stil forklares med reference til både individers eller grupper sociale positioner, relateret til klasse, køn, alder etc., og/eller identifikation med større livsstilsmønstre, såsom sub- og mikrokulturer, samt individuelle valg (Fornäs 1995b).

Med afsæt i denne tradition fokuserer jeg i artiklen på relationerne mellem unges stil og sociale identiteter³. De problemstillinger, som søges belyst, er: Hvilken indflydelse udøver klasse- og kønsfaktorer på unges skabelse af stil, og hvordan virker de sammen? Hvilke andre faktorer har betydning og hvordan? Og endelig, hvilke sociale funktioner har stil? Udgangspunktet for min besvarelse af disse spørgsmål er en empirisk undersøgelse af to grupper af unges sociale iden-

titetsetablering i 1990'ernes danske samfund. De unge, der er mellem 17 og 19 år, stammer fra henholdsvis arbejderklassen og de akademiske grupper i borgerskabet. Forstnævnte gruppe er opsøgt på en erhvervsskole, medens sidstnævnte på et gymnasium. Både unge kvinder og mænd indgår i undersøgelsen⁴. Det empiriske materiale er primært genereret på baggrund af interviews, individuelle såvel som gruppeinterviews. Deltagerobservation i en kortvarig periode på begge skoler, hvorunder jeg bl.a. systematisk registrerede de unges påklædning, samt et spørgeskema, der bl.a. omhandler forbrug, indgår endvidere i den empiriske undersøgelse⁵.

Sigtet med artiklen er dels empirisk at anskueliggøre, at der både er tale om visse fælles træk i de unges stilskaben, der antageligt kan sættes i forbindelse med alder, klasse, køn og uddannelsesinstitution som generative faktorer, og om afvigelser og variation. Sidstnævnte kan formodentlig forklares i lyset af stil som et stadigt mere individuelt, formbart og reflektivt forhold samt ud fra sub- og mikrokulturelle identifikationer. Dels teoretisk at godtgøre, at en flerperspektivistisk tilgang udgør en relevant analytisk optik, eftersom de unges stil har flere sociale kilder såvel som funktioner.

Strukturen i artiklen vil være som følger: I det første afsnit redegøres for stilbegrebet samt for forståelsen af stil som sprog. I andet afsnit argumenterer jeg for relevansen af en flerperspektivistisk tilgang til unges stil, samt redegør for forholdet mellem teori og empiri. I tredje afsnit skitseres de forskellige teoretiske perspektiver og deres respektive bidrag og begrænsninger diskuteres. I de følgende analyseafsnit sættes perspektiverne på arbejde, og deres forklaringskraft demonstreres gennem udvalgte eksempler. Interviewcitater bruges som illustration. I det afsluttende afsnit diskuterer jeg mine

tolkningsresultaters generaliserbarhed samt relevansen af at kombinere teorier således, at både positionelle, kulturelle og individuelle faktorerers betydning for unges stilsken kan inddrages.

Stil

Stilbegrebet anvendes i sociologisk kulturforskning til at karakterisere regelbundetheder i individers eller grupperes symbolske udtryk, der følger æstetiske og sociale mønstre med en vis bestandighed, og som er mere eller mindre kollektive, refleksive og konsekvente (Fornäs 1992:11 & 65; Ganetz 1992:205). Et centralt parameter i stil er udseendet. Stil refererer i denne artikel udelukkende til udseenderelaterede udtryk, især tøj.

Stile kan udfra et sprogorienteret kulturbegreb, inspireret af den amerikanske socialantropolog Clifford Geertz (1973), forstås som tegnsystemer. Stilens enkeltelementer udgør tegn, der indgår i forskelsrelationer til andre tegn, og som har et meningsindhold. Ved hjælp af semiotiske redskaber kan tøjet analyseres som et sprog mellem individ og gruppe inden for en given kulturel kontekst (Bourdieu 1984; Davis 1992; Jacobson 1994; Rubinstein 1995). Imidlertid kan tøj kun betragtes som et sprog i en afsvækket udgave, hvilket skyldes, at der eksisterer få regelstyrede formler for, hvordan tøjets udtryksside (stoffet, farven, snittet etc.) forbindes med dets indholdside, dvs. de betydninger, der kulturelt er knyttet til det (Davis 1992:5f; McCracken 1985:24). Davis argumenterer, at tøjstil kan bestemmes som en kvasi-kode, dvs. en kode, der samtidig med, at den trækker på en kulturens konventionelle symboler, gør det ufuldstændigt og tvetydigt således, at de betydninger, som fremkaldes ved kombinationer og forvandlinger af kodens nøgletermer (stof, tekstur, farve, mønster etc.), konstant skifter (Davis 1992:5). Det er den udbredte konventionalisering af

	<p><i>Christel Stormhøj.</i> Mag.art. i kultursociologi, ph.d. i sociologi, adjunkt ved Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervs økonomi, Roskilde Universitetscenter.</p>
---	--

de tegn, som udgør påklædningen i den nuværende vestlige kultur, der danner baggrund for, at tøjkode tilnærmelsesvis kan bestemmes som en kode (Davis 1992:12f)⁶. Konventionalisering medfører, at de forskellige kombinationer af beklædningsgenstande med deres tilknyttede kvaliteter, såsom farve, vævning, snit etc., er i stand til at rumme tilstrækkeligt konsistente betydninger til, at der kan etableres en fælles tolkning mellem tøjbæreren og -fortolkeren.

Flerperspektivisme og teori-empiri kobling

At jeg finder det relevant at konstruere en flerperspektivistisk analyseramme i forsøget på at begrebsliggøre relationerne mellem unges stil og sociale identiteter er begrundet i flere forhold. For det første angiver min problemstilling et dobbeltfokus, eller mere præcist et sammensat fokus på klasse- og kønsfaktoreres indvirkning på de unges stilsken. Forklaringskraften af såvel et klasse- som et kønspektiv må altså i udgangspunktet afsøges i dialogen med det empiriske materiale. For det andet har jeg, ud fra en teoretisk forståelse af sociale identiteter som formet gennem en flerhed af gennemkrydsende sociale faktorer, formuleret

problemstillingen så tilpas åben, at nye teoretiske perspektiver, der kan kaste lys over ikke allerede forudsatte faktors betydning, successivt kan inddrages på baggrund af ny viden, som skabes i kontakt og konfrontation med det empiriske materiale. I fald at kvalitative, intensive studier af et mindre antal tilfælde skal give mening, må man kunne „opdage“ noget nyt, der kan give anledning til at erstatte, supplere, modificere og udvikle de teoretiske for forståelser og perspektiver, som genstanden „ses“ og defineres igennem i udgangspunktet (Alvesson og Skoldberg 1994:27ff)⁷. I den spiralagtige tolkningsproces, hvor jeg pendlede mellem teoretisk og empirisk arbejde, „opdagede“ jeg ikke kun allerede „teori-forudvalgte“ træk, men også afvigelser, variation samt nye mønstre, der nødvendiggjorde en fortløbende udvidelse og revision af analyserammen⁸. Ved at udnytte relevante teoretiske perspektiver har jeg forsøgt at begrebsliggøre regelmæssigheder i det empiriske materiale ved forsøgsvis at tolke dem som styret af underliggende generative kræfter eller strukturer. Forklaringskraften af et perspektiv er mao. et spørgsmål om, om det udpeger en dybereliggende struktur, der, hvis den er gyldig, kan forklare mønstret på det empiriske fremtrædelsesplan.

Hvilke perspektiver, som jeg inddrager i min analyseramme, handler næste afsnit om.

Konstruktionen af en flerperspektivistisk analyseramme

I min analyse har jeg anvendt ræsonnementer og begreber fra fem teoretiske perspektiver, der i kraft af deres af- og begrænsninger hver især har en særlig forklaringskraft i fht. specifikke af stilens sociale drivkræfter og funktioner.

Pierre Bourdieus indfaldsvinkel fokuserer primært på klassefaktors betyd-

ning for stilskenen, og på hvordan stil anvendes til at markere status (Bourdieu 1984)⁹. I udgangspunktet forudsættes overensstemmelser mellem klassestruktur og smag, udtrykt i stil. Strukturerne begrebsliggøres med begreberne socialt rum, kapital og habitus (Bourdieu 1996). Det sociale rum belyser de objektive magtrelationer (Bourdieu 1984:99ff). Det består af forskelle i materielle livsbetingelser og relationer mellem sådanne forskelle. Sigtet med begrebet er at identificere de væsentligste forskelsskabende principper i moderne samfund, hvortil anvendes begrebet om kapital (Bourdieu 1977:178). Væsentligst er kapitalens to hovedformer, den økonomiske og den kulturelle (Bourdieu 1987). Førstnævnte består af tilgang til økonomiske ressourcer, medens sidstnævnte forekommer som uddannelseskapital, kulturel kompetence og kultiverethed/distingveret smag. Strukturen i det sociale rum er bestemt ved fordelingen af de forskellige kapitalformer. Individuerne eller grupperne fordeles på en række sociale positioner (klasser og klassefraktioner), der først og fremmest er bestemt ved: 1) den totale volumen af kapital; 2) sammensætningen af deres kapital (Bourdieu 1984: 114; 1987:4).

Det er ud fra positionerne i det sociale rum, at valget af stil delvis kan forklares, omend der ikke er nogen entydig relation mellem position og stilvalg. Ræsonnementet er snarere, at kapitalforskelle giver sig udslag i konkrete begrænsninger på valgfriheden m.h.t. såvel købekraft som evnen til at se, anerkende og gestalte forskelle. Habitusbegrebet hjælper yderligere til at forklare, hvorfor individer fra bestemte positioner udviser bestemte forbrugsvalg. Habitus angiver et system af dispositioner for at handle, værdsætte og klassificere på bestemte måder, der har aflejret sig som aftryk af de objektive vilkår, og som derfor

antager klassespecifik form (Bourdieu 1984:170f)¹⁰. Habitus manifesterer sig tydeligst i smag (Bourdieu 1984:173), der er ordnet bipolært mellem smagen for friheden/luksus og smagen for nødvendigheden.

Værdien af Bourdieus teori ligger i understregningen af de begrænsninger på stilvalg, som strukturerne sætter. Samtidig rummer teorien problematiske sider. Det entydige fokus på klasse resulterer i en underbetoning og -ordning af betydningen af andre generative faktorer, såsom f.eks. alder og køn. Ligeledes implicerer det et manglende blik for individuelle variationer og et mere refleksivt forhold til stil, som antagelig tiltager i det senmoderne. Endvidere er der en risiko for, at modsætninger mellem position og stil ikke analyseres. En fjerde begrænsning består i, at teorien rummer liden mulighed for at opfange modstand mod klassebaserede dominansmønstre blandt underordnede grupper. Det er ikke givet, at de dominerendes smag, den legitime smag, står uantastet blandt disse, og at de udelukkende er fanget i en selvrestringeret smag for det nødvendige.

Med Birminghamskolens subkulturteori rettes opmærksomheden på den dominerede klasse, og modstand og/eller forsøg på autonomi tematiseres i skæringspunktet mellem klasse og generation (Brake 1980; Clarke 1976; Cohen 1972; Hall & Jefferson 1976; Hebdige 1979; Willis 1977). Begrebet subkultur¹¹ refererer til kulturer, der befinder sig under andre i social status og angiver specifikke livsstilsmønstre, der samler et antal individer på tværs af lokal forankring. Den subkulturelle stil blev betragtet som et symbolsk udtryk for den livsstil, som karakteriserer specifikke ungdomskulturer¹². Hovedtankegangen i teorien er, at de unges distinkte stil kunne fortolkes som udtryk for ønskede iden-

titeter og kodede meddelelser om deres forhold til den dominerende kulturs institutioner og ideologier. Subkulturer blev betragtet som magiske løsninger på umedierbare klasse- og generationskonflikter, eftersom modstandens karakter var symbolsk, og løsningen forskudt til fritidsarenaen. I reglen blev disse modstandsformer betragtet som lident politisk effektive.

På trods af sine begrænsninger, der især er knyttet til privilegeringen af klasседominans som mål for modstand snarere end dominansformer forbundet med køn eller etnicitet¹³, samt det problematiske syn på, hvad der konstituerer reel og effektiv modstand, bidrager Birminghamskolens subkulturteori med et nødvendigt korrektiv til Bourdieus syn på arbejderklassekultur som konform.

Medens Birminghamskolen gjorde op med forståelsen af ungdom som en homogen kategori ved at understrege klasседimensionen, kan det ikke a priori forudsættes, at alders/generationsfaktoren altid har en sekundær status. Samtidig med at ungdomskategorien internt kan differentieres, implicerer udbredelsen af en kommerciel fritidskultur for unge en homogenisering af unges stil, hvilket populærkulturforskningen har viet opmærksomhed (Drotner 1991; Fornäs 1992; Ganetz 1992; Johansson og Miegel 1992; Reimer 1992). I tiden efter 2. Verdenskrig skabes og markedsføres, ikke mindst via kulturindustrien, en særlig teenagekultur i den moderne, vestlige verden. Det er en kultur, som er kendetegnet ved sine egne æstetiske koder, hvad enten det gælder musik, film eller tøj. Den udbredes internationalt og indebærer en standardisering af unges symbolske udtryk, herunder af deres tøjstil.

Andre forskere har især interesseret sig for køn som drivkraft for stilskeben (Davis 1992; Jacobson 1994; Rubinstein 1995). De analyserer, hvordan dikoto-

mien mellem det maskuline og det feminine skabes, betones eller nedtones gennem individers præferencer, og hvordan stilens konssymbolik refererer til magt-differentialer mellem kønnene. Den tøjkode, som aktuelt regulerer kønnenes påklædning, opstod med det borgerlige samfunds fremvækst og borgerskabets etableren sig som herskende klasse i de vestlige samfund (Davis 1992:33ff; Jacobson 1994:198f; Rubenstein 1995: 35ff). Den maskuline påklædning var mørk, streng, asketisk, kropstilslorende og ikke-opmærksomhedsvækkende. Den komplementære feminine tøjkode kendetegnedes derimod af det farverige, det ornamenterede, det kropsafslørende og det sensuelle.

Samtidig med, at disse oppositioner kan genfindes i kønnenes garderober i dag, har tøjkode forandret sig. Især den feminine tøjkode har gennemgået en transformation, eftersom den har inkluderet stadig flere maskulint konnoterede beklædningsgenstande. Omend der er sket en opblødning af det strenge og asketiske præg i mænds garderobe, er den maskuline tøjkode modsvarende karakteriseret ved en ekskludering af alt, hvad der antyder noget feminint og/eller homoseksuelt betydningsladet (Davis 1992: 33-5). Disse forandringer implicerer dels en større spændvidde i kvinders tøjrepertoire, dels at skellet mellem det maskuline og det feminine er blevet afløst af en triadisk struktur, bestående af det maskulint markerede, det feminint markerede og det konsummarkerede¹⁴.

Fælles for de ovennævnte teorier er, at stil ses som kollektive fænomener, relateret til positionelle faktorer. De kan samlet betegnes som reproduktionsteorier. Den sidste tilgang, modernitetsteori, understreger derimod individets mere aktive rolle i skabelsen af stil som konsekvens af senmodernitetens dynamikker, indivi-

dualisering, formbarhed og refleksivitet (Beck 1986; Giddens 1994 & 1996; Ziehe 1983 & 1989). Det betones, hvordan de industrikapitalistiske identitetsformer, som var bestemt på baggrund af positionelle faktorer, er i færd med at opløses i kraft af den sociale individualisering, der mulig- og nødvendiggør valg i relation til identitet. Det implicerer, at grænserne mellem klasse- og kønsprægede smagsuniverser nedbrydes og afløses af pluraliserings- og afhierarkiseringstendenser. Smag erkendes i højere grad som socialt formet i kraft af den øgede refleksivitet (Fornäs 1995b: 100f).

Modernitets- henholdsvis reproduktionsteoriens forklaringskraft i f.h.t. kontemporære konditioner for stilska-ben har været omdiskuteret¹⁵. Stridens kerne angår grad af foranderlighed i de sociale strukturer i overgangen fra det moderne til det senmoderne samfund. Medens reproduktionsteorier kan kritiseres for at overbetone inert i strukturer og dermed tendere mod en strukturel determinisme¹⁶, kan modernitetsteoriene kritiseres for at overvurdere foranderligheden. Det resulterer i en individualistisk bias og en for stærk voluntarisme¹⁷. Diskussionen af teoriernes forklaringskraft vender jeg tilbage til i artiklens afsluttende afsnit.

Unges stilska-ben: fælles træk og variation

De ovenfor skitserede perspektiver angiver en række spændingsforhold mellem modsatrettede kræfter, som de unges stilska-ben forsøgsvis kan fortolkes i lyset af. Der er tale om polariteter mellem det ungdommelige og det voksne, mellem hierarkiserings- og afhierarkiseringsbe-stræbelser, mellem konformitet og modstand/ forsøg på autonomi, mellem det maskuline og det feminine, mellem det kollektive og det individuelle, samt mellem det adskillende og det forenende¹⁸.

Det ungdommelige og det voksne

At udvise præferencer i retning af det ungdommelige tøj, der er kendetegnet ved at være mere spraglet, farvestærkt og outreret end tøjet for voksne, at have en tydelig fornemmelse for, hvad der udgør det moderigtige tøj for unge, samt at købe tøj i butikker, der henvender sig til unge, kan fortolkes som forskellige fremtrædelser af samme træk, som kunne benævnes smagen for det ungdommelige. I forsøget på at forklare, hvad der genererer denne smag, kan der peges på de unges identifikation med kategorien unge samt de kulturelle symboler og former, herunder tøjstile, der er relateret hertil. Den kommercielle modeindustri spiller i denne sammenhæng en ikke ubetydelig rolle, når den succesivt lancerer nye ungdomsmøder og definerer, hvad der er „inde“ og „ude“.

Imidlertid deles smagen for det ungdommelige ikke af samtlige unge. Eksempelvis foretrækker en af drengene fra gymnasieskolen et mere klassisk, tidsløst og afdæmpet look. Betoningen i identiteten ligger på det forsøgsvis „snart voksen“. Det genuint ungdommelige ekskluderes:

Jeg køber mest tøj i herreafdelingen i Illums eller Magasin. Det er klassisk tøj. Det går ikke af mode. Blåt, sort eller gråt (...). Det er ikke specielt tøj for unge, men nok mere for voksne. Jeg vil godt se sådan mere voksen ud.

Klassede polariteter: viljen til at dominere, konformitet og modstand

Smagen henholdsvis afsmagen for det ungdommelige samvirker med andre præferencer, hvoraf nogle synes at kunne relateres til klasseposition. Blandt de un-

ge fra de akademiske grupper i borgerskabet mener jeg at kunne udlede en smag, som jeg har kaldt smagen for det diskret raffinerede, og som kan fortolkes som udtryk for habitus. Den fremtræder i form af sansen for det diskret eksklusive og understatede, i betydningen tøj, som er rigt på umærkelige detaljer, der på subtile måder skaber blikfang og signalerer moderation. Eller i form af værdsættelse af det enkle, det originale og selve formen. Modsat udtrykkes en afsmag for det almindelige, det som er tilgængeligt for de mange og dermed uden distinktionsværdi. Et moment i smagen for det diskret raffinerede har at gøre med viljen til at dominere:

Nej, sådan for almindeligt tøj, det køber jeg altså ikke. Sådan at være en Hansen. Mr. Average, det ligger langt fra mig. Sådan vil jeg ikke være. De har jo ikke nogen smag (...). Tøjet skal se stilet ud (...). De stovler, jeg gerne vil have (...), de er flot designet. De ser simple ud. Altså enkle ud.

Smagen for det diskret raffinerede realiseres optimalt i, hvad der kan kaldes livsstilsbutikker, som forhandler trendy designertøj. Samtidig har de unge ikke ubegrænsede økonomiske ressourcer til rådighed, hvilket sætter sig igennem i et princip om „hellere lidt men godt“¹⁹. Den distingverede garderobe fornyes knap så hyppigt, eller tøjet købes på tilbud, når lejligheden byder sig.

Imidlertid kan den raffinerede stils funktion ikke udelukkende reduceres til et spørgsmål om viljen til at dominere. Også mht. denne disposition er der tale om afvigelser. Hos en pige udtrykkes det som en tvetydighed i fht. „at ligne en, der har pengepungen i orden og at være snobbet“. Der kan i dette tilfælde formo-

dentligt tales om en afhierarkiseringsbe-
stræbelse, et forsøg på at nedbryde do-
minans-underordningsforholdet mellem
det høj- og det lavkulturelle, hvilket kan
ses i lyset af refleksiviteten i det senmo-
derne. Hun kan siges at have et reflek-
sivt forhold til sin egen smag, eftersom
hun betragter den som et socialt produkt.
Dermed denaturaliseres smagen, og dens
sociale relativitet erkendes. Hendes
smag, og de kriterier for værdsættelse og
bedømmelse, som den hviler på, er mao.
een ud af flere andre, og hverken mere
eller mindre legitim.

Blandt de unge med arbejderklasse-
baggrund kan der forsøgsvis udledes to
overordnede typer af smag: smagen for
det ordinære henholdsvis for det opsigts-
vækkende og ornamenterede. Først-
nævnte kan formentlig forklares som
en effekt af klassesdominans og som ud-
tryk for konformitet. Men ikke kun og en-
tydigt. Sidstnævnte, derimod, er snarere
et markant udtryk for dominansens
manglende virkning og dermed forsøget
på at opretholde en autonomi.

Smagen for det ordinære udtrykker
sig forskelligt, herunder som præference
for tøj, der er anonymt eller neutralt samt
tilgængeligt for de mange. De enkelte be-
klædningsgenstande kombineres mere
eller mindre tilfældigt, og interessen ret-
ter sig mod tøjets praktiske funktion.
Knappe økonomiske ressourcer giver
ophav til forskellige sparestrategier: ind-
køb i lavprisvarerhuse, længere tids op-
sparing til det moderigtige tøj eller køb
af dette i 2. sortering.

Smagen for det ordinære udtrykker i
nogle tilfælde en tvetydighed. Konformi-
teten er ikke total, eftersom den samek-
sisterer med en forkastelse af det, som
fremstilles som det eftertragtellesvær-
dige. Frem for at fortolke forkastelsen som
et udtryk for, „at ræven synes, at rønne-
bærene er sure, fordi den ikke kan nå
dem“ (min parafrasering af Bourdieus

udlægning af arbejderklasses smagen som
smagen for det nødvendige), kan den
læses også som et forsøg på autonomi:

De, som tror, at de er noget, fordi
de har fint og dyrt tøj. Dem kan jeg
ikke klare. Det er sgu' for snobbet.
Tøj er sgu' tøj. Nogen kan li' det
ene, nogle andre noget andet.
Hvorfor skulle jeg ville ligne dem?
Nej, jeg er sgu' ligeglad.

Her gøres indsigelser over for de domi-
nerendes forsøg på at dominere. Samti-
dig med at der er tale om et kendskab til
den dominerende smag, afvises den som
den eneste legitime. Smagsuniverser si-
deordnes, frem for at blive hierarkiseret.
Det kan muligvis ses som indicium på
den denaturalisering af smag, som jeg
tidligere har omtalt. I et magtperspektiv
betyder den potentielt, at den dominans,
som de dominerende grupper udøver
gennem definitionen af den „rigtige“
smag, svækkes i og med, at dens sociale
udspring erkendes.

Et eksempel på smagen for det op-
sigtsvækkende er den udgave af Heavy-
stilen, som dyrkes af „de vilde“ unge på
erhvervsskolen. Stilen er skabt gennem
identifikation med en større subkulturel
formation, hvis bærere består af Heavy-
fans og -udøvere. Heavystilen udgør en
samling af tegn og symboler med et fæl-
les betydningsindhold. Det alt for store,
sorte cowboytøj, bikerboots og det løst-
hængende, eventuelt fedtede hår symbo-
liserer en uafhængighed af det konven-
tionelle:

Jeg vil ikke give systemet fingeren,
men jeg kritiserer det lidt. Ikke som
de andre, der bare passer deres
arbejde eller skole, går hjem, spi-
ser og sover (...). Man falder uden
for samfundet, når man går rundt
og ligner en hulemand.

Gennem stilen udtrykkes modstand mod forældregenerationens passive tilpasning til lønarbejderlivet, samt skolens disciplinering, sortering og konformitetspres.

Triadisk køn: det feminine, det maskuline, det konsummarkerede

Køn udgør en tredje generativ faktor, der udtrykkes i smag. Køn virker sammen med klasse og alder. Sammenføjningen implicerer, at de smagsorienteringer, der formodentlig kan relateres til alder og social klasse, realiseres på kønnede måder. I f.h.t. den kontemporære tøjkode betyder det en realisering i relation til mulighederne inden for den tidligere omtalte triadiske struktur, bestående af det feminint markerede, det maskulint markerede og det konsummarkerede.

Distinktionen mellem det konsumerede og det kønsmarkerede sættes overvejende som en forskel mellem hverdag og fest. Det umarkerede fællestøj, som indgår i hverdagsbeklædningen, udelukkes i reglen ved festlige lejligheder til fordel for et mere entydigt kønsmarkeret look. Medens drengene i gymnasieskolen er ikklædt det konsummarkerede tøj, i varierende grad tilsat elementer fra det „rene“ maskuline repertoire, synes en alternering mellem at være ikklædt det konsummarkerede og det feminint markerede tøj at udgøre et fælles træk inden for kategorien pige²⁰. Denne vekslen kan tolkes som udtryk for en strategi, gennem hvilken dilemmaet mellem at være faglig kompetent og at se sexet ud håndteres symbolsk. Dilemmaet udspringer af den kulturelle modsætning mellem femininitetskonnoterede seksuelle signaler på den ene side og magt og faglig autoritet på den anden, eller omvendt koblingen mellem maskulinitet og magt. Når pigerne skal have adgang til at blive fortolket som fagligt seriøse og kom-

petente, når de skal demonstrere autoritet, så ikklæder de sig det konsummarkerede tøj, der som tidligere bemærket overvejende stammer fra det maskuline repertoire. Modsvarende iscenesættes et feminint look for at blive bekræftet som (heteroseksuel) kvinde.

Imidlertid forekommer der også afvigelser fra dette mønster. En af pigerne, eksempelvis, bærer konsekvent en entydig konsummarkeret stil. Det kan tolkes som udtryk for en refleksiv, symbolsk protest mod at skulle iscenesætte sig også kønsforskelsmarkerende for at opnå anerkendelse fra såvel andre piger som drenge. Den sociale tvang, der udøves af de fremherskende kønsnormer, foreskriver fremvisning af kønsforskel:

Jeg har mest sådan jeans, uldtrojer og så mine Dr. Martens støvler på i skolen (...). Jeg udtrykker nok gennem min stil, at jeg ikke er kropsfikseret. Eller fikseret på mit tøj. Altså når man er i skole, så handler det om at være sammen med sine kammerater og om at lære noget. Det med at se sexet ud i skolen. Det, synes jeg, er malplaceret.

Individualisten par excellence

I kraft af individualiseringen og refleksiviteten i det senmoderne har den enkelte mulighed for at vælge og dermed forholde sig mere aktivt til stil, omend inden for det felt af muligheder, som køn, klasse og alder tilsammen afstikker. Eksemplet par excellence er den pige fra gymnasieskolen, der udformer en hybrid stil, drevet frem af behovet for at markere sin individualitet. Tøjstilen kan bedst betegnes som en bricolage²¹. Hun sammensætter ordinære beklædningsgenstande fra Føtex til en 20,-'er med distingverede silkebluser fra specialforretninger, udsidt genbrugstøj med trendy modetøj, det

hippieagtige, spraglede og ungdommelige med det klassisk elegante, afdæmpede og alvorlige samt det ornamente-rede, feminint markerede med det funktionelle, maskulint markerede. Stilens sammensathed symboliserer den identitetsmæssige sammensathed: „Jeg føler ligesom, at jeg er det alt sammen“, som det udtrykkes med hendes ord. Hun anvender på et individuelt niveau overskridelsen af grænserne mellem aldersgrupper, klasser og køn som drivkraft i en innovativ stilisering. Samtidig bidrager hun på et socialt niveau til at nedbryde skellet mellem høj- og lavkultur, samt de normer, der foreskriver ikke kun sammenhæng mellem biologisk og symbolformidlet køn, men også mellem biologisk og symbolformidlet alder.

Afgrænsning og fællesskab

Samtidig med at brugen af stil kan relateres til dynamikken mellem hierarkiserings- og afhierarkiseringsbestræbelser, der reproducerer eller nedbryder magtdifferentialer mellem sociale klasser, køn og aldersgrupper, anvendes stil også af de unge til at sætte grænser vis á vis andre og danne fællesskaber. I en analyse af disse kommunikationstyper er det relevant at inddrage begreberne eksposition og interaktion (Fornäs 1992:30f)

Eksposition angår den udadrettede kommunikation mellem individ/gruppe og de omgivende andre. Den rummer dels et bytteværdiaspekt, relateret til udvekslingen på et statusmarked og dermed den ovennævnte hierarkistabiliserende/-destabiliserende dynamik. Dels et brugsværdiaspekt, der er forbundet med at sætte og opretholde grænser mellem sociale grupper.

Den særlige stil „SG-stilen“, som er opstået på gymnasieskolen i kraft af institutionens egendynamik og elevernes stærke identifikation med skolen, har en

afgrænsende funktion i relation til de nærliggende gymnasieskoler. Stilsproget anvendes deklarativt. SG-stilen er afslappet, skodesløs og informel og repræsenterer det akademiske, det intellektuelle og studentikose. Den får sin betydning relationelt gennem at sætte forskelle dels til en mere flippet og outreret stil på den ene af naboskolerne, dels en mere klassisk og konventionel stil på den anden skole. Parallelt med den udadrettede kommunikation forløber en indadrettet. Den angiver SG-stilens interaktionsaspekt. Gennem stilen kommunikerer de unge med hinanden, skaber sociale relationer, samt bestyrker oplevelsen af et „vi“. Stilsproget anvendes regulativt. Gennem en indordnings- og læringsproces tilegner den enkelte sig stilsproget og de regler, som regulerer det:

Man kan godt tale om en SG-ånd. Altså efter et stykke tid, så indordner man sig mere og mere efter den der SG-ånd. Bevidst eller ubevidst.

På erhvervsskolen derimod kan der ikke udpeges en fremherskende tojstil. Det sociale miljø består af et aggregat af individer, hvis primære identifikation er med sociale grupper af unge uden for skolen, hvorfor institutionens centripetalkraft er svag eller helt fraværende. I kammaratskabsgrupper, hvor de unge interagerer ansigt-til-ansigt og deler specifikke erfaringer, hvilke kan benævnes mikrokulturer (Fornäs 1995b:111), udvikles bestemte stile, oftest gennem identifikation med større livsstilsmønstre, herunder subkulturer. Et eksempel er en af drengene, der sammen med sine venner og gennem en partiel identifikation med 70'ers hippiekulturen, har udviklet og lært sig smagen for det lidt flippede toj. Heri gennem afgrænser han sig både fra de

unge på skolen, der er orienteret mod det ordinære, og de unge, som har en præference for Hevystilen.

Afsluttende diskussion

Analysen tegner et komplekst øjebliksbillede af to specifikke grupper af unges stilska-ben. Der kan udledes visse fælles træk i præferencer, der har karakter af familieligheder, og som formodentlig kan relateres til alder, klasse, køn og uddannelsesinstitution som generative faktorer. Samtidig er der tale om individuel variation, der antageligvis kan relateres til stil som et mere individuelt fænomen i det senmoderne såvel som til identifikationer med sub- og mikrokulturer. Præferencen for det ungdommelige look skaber en vis ensartethed på tværs af de to grupper. Samtidig opløses homogeniteten af dels individuel variation, dels komplekse sammenvævninger af smagen for det ungdommelige med smagsorienteringer, der relaterer sig til klasse, køn og uddannelsesinstitution samt delvis autonome sub- og mikrokulturer. Klasse og køn ser ud til at afstikke bestemte mulighedsfelter for individuel stilisering snarere end at determinere stilen. Medens det sociale og kønsmæssige hierarki synliggøres i stilsforskelle samt i håndfaste begrænsninger af valgfriheden, nedbrydes hierarkierne samtidig gennem autonomi- og afhierarkiseringsbe-stræbelser. Dels forekommer forsøg på bevarelse af autonomi blandt de subordnede unge, dels nedbrydes skellet mellem høj- og lavkultur gennem antastning af den dominerende smag som den eneste legitime blandt de dominerende unge. Tvangen til kønsforskels-sætten samt de magtasymmetrier, der er forbundet med kønsdikotomien, bestrides endvidere via forsøg på modstand, formidlet gennem en konsummarkeret stil. Analysen viser endvidere, at de unge anvender stil på

flere måder. Identifikation med ikke kun uddannelsesinstitution, men også med større sub- såvel som mindre mikrokulturelle livsstilsmonstre synliggør sig i formation af forskellige fællesskaber blandt de unge, der anvender stil deklarativt såvel som regulativt.

Generaliserbarheden af mine analyseresultater må diskuteres i fht. en analytisk generalisering, der implicerer en ædruelig vurdering af, om resultaterne vil kunne være vejledende for, hvad der kan findes i en sammenlignelig undersøgelse (Kvale 1994:228f). Mht. mine tolkningsresultater kan der skelnes mellem en generalisering, der knytter sig til regelmæssigheder på det empiriske fremtrædelsesplan og en, som relaterer sig til dybereliggende generative faktorer, som kan forklare mønstrene. Jeg vurderer det sådan, at såvel de udledte fælles træk som de underliggende, generative faktorer kan være retningsgivende for, hvad der vil kunne genfindes i andre undersøgelser af individer inden for samme grupper hvorigennem kategoritilhørsforholdene (sociale klasse, køn, alder) gør sig gældende.

Analyseresultaterne peger i retning af, at både modernitets- og reproduktionsteorier har en forklarende kraft i fht. vilkårene for unges stilska-ben. Det kunne indicere nødvendigheden af at arbejde med en kompleks forståelse af det senmoderne, der overskrider den falske dikotomi mellem stabilitet og foranderlighed. Striden omkring omfanget af foranderlighed i de sociale strukturer kan min analyse imidlertid ikke bidrage til at bringe nærmere en afgørelse. Eftersom der er tale om et øjebliksbillede, rummer den ikke mulighed for sammenligninger over tid, hvilket en afklaring af striden ville kræve. Reproduktionsperspektivet synes imidlertid at få støtte i sammenlignelige, empiriske undersøgelser i Skandinavi-

en. De peger på, at valgmulighederne stadig er stærkt struktureret af klassebaggrund og konstillørsforhold (Johansson & Miegel 1992; Reimer 1992). Samtidig kan der konstateres en øget intern differentiering således, at individuelle forskelle inden for de sociale grupper tiltager. Men også disse undersøgelser har indbyggede begrænsninger i og med, at de behandler materiale fra en kort tidsperiode. Et nødvendigt supplement ville derfor være historisk komparative undersøgelser, der ved at lægge vægt på længere tidsperspektiver kunne bidrage til at afklare den relative vægt af positionelle henholdsvis individuelle faktorer i unges stilsken kontemporært.

Noter

1. Artiklen trækker på forfatterens ph.d.-afhandling: *Kønnet vi tænker, kønnet vi gør*, Stormhøj 1998, især kapitlerne 1 og 4.

2. Citatet stammer fra et af interviewene i den empiriske undersøgelse, som jeg har foretaget i forb. m. udarbejdelsen af min ph.d.-afhandling. Det bør bemærkes, at Daells Varehus, siden jeg gennemførte undersøgelsen, er blevet lukket.

3. Social identitet forstås som en størrelse, der produceres på historisk og kulturelt specifikke måder, og som reproduces i den sociale proces.

4. For udvælgelsesprocedurer og klassifikationskriterier henvises til Stormhøj 1998: 63-67.

5. For en uddybning henvises til Stormhøj, 1998, kapitel 2 samt bilag 1-3.

6. Konventionalisering refererer til den kulturelle proces, gennem hvilke innovative, ukonventionelle koder bliver taget i brug af flertallet og dermed bliver konventionelle (Fiske 1990:81).

7. For en uddybning af opfattelsen af forskningsprocessens karakter, herunder forholdet mellem teori og empiri samt analysepræmisser, henvises til Stormhøj 1998:50f samt Stormhøj 2001:67ff.

8. Eksempelvis synes et klasseperspektiv, der forklarer smag og stil blandt arbejder-

klasseunge som udtryk for ren og skær nødvendighed og accept af underordning stærkt reduktionistisk. Materialet indeholder tilfælde, der snarere peger i retning af en stil, der kan fortolkes som udtryk for autonomi.

9. Disse foki placerer Bourdieus tilgang i forlængelse af klassikerne. Thorstein Veblen (1899/1953) viste, hvordan en iøjnefaldende stil blev anvendt af det nye borgerskab til at adskille sig fra andre sociale klasser i det amerikanske samfund omkring forrige århundredeskifte. Den raffinerede stil signalerede et distanceret forhold til arbejdets verden. Georg Simmel (1904/1957) hævdede, at tojkonsumtionens og især modens funktion var at adskille de dominerende klasser fra mængden, men samtidig også et udtryk for gruppefællesskab. Simmel betoner på en og samme gang stilens funktion som distinktion og markering af socialt tilhørsforhold. Endelig analyserede Max Weber (1922/1969), hvordan datidens middelklasse gennem en stilisering af livet markerede sin sociale status vis á vis de øvrige klasser. Privilegering af formen i de symbolske udtryk på bekostning af deres funktion udgjorde emblemet på middelklassens status.

10. Habitus antager yderligere kønsspecifikke former som udtryk for kønsdominansforholdet (Bourdieu 1990).

11. Oprindeligt stammer begrebet fra Chicagokolen, hvor det blev brugt til at betegne grupper af unge kriminelle.

12. Subkulturbegrebet blev især anvendt til at definere efterkrigstidens spektakulære arbejderklassebaserede ungdomskulturer, som fx mods og skindheads.

13. Skolens oprindelige fokus på klassekonflikter er senere blevet suppleret med inddragelse af køn og etnicitet. For en feministisk kritik af Birminghamskolens mandlige bias henvises til Stormhøj 1991:20-22.

14. Imidlertid stammer de beklædningsgenstande, der repræsenterer det kønsomarkerede, i højere grad fra det maskuline end fra det feminine repertoire iflg. Davis (1992:36). Det er blevet tolket som, at det er det maskuline, som også i den nuværende kønsorden udgør normen. Jf. Bordo 1990 samt Ganetz 1992.

15. Jf. Drotner 1988 & 1991; Fornäs 1992, 1995a & 1995b; Johansson & Miegel 1992;

Laursen 1996; Ramsay 1994; Reimar 1992.

16. Jf. fx Brubaker 1985; Certeau 1974; DiMaggio 1979; Friedman 1990; Frow 1987; Gesser 1987; Jenkins 1992; Passeron 1991; Rigby 1991. For en ydeligere uddykning henvises til Stormhøj 1998:235ff. Særligt Bourdieus samfundsdiagnose, som den fremlægges i „Distinction“, er blevet kritiseret for at være outdated, afspejlende forholdene i det franske samfund i 60'erne.

17. Jf. fx Johansson & Miegel 1992; Ramsay 1994.

18. Disse polariteter kan dels relateres til en lighed-ulighedsdimension, dels en forskel-enshed dimension.

19. Gymnasiasterne har gennemsnitlig 1700,- kr. til rådighed månedligt, hvoraf ca. 700,- anvendes til tøj mm. Erhvervsskoleeleverne derimod har 1200,- til rådighed og anvender ca. 275,- til tøj. Kilde: Spørgeskema, Stormhøj 1993 (Stormhøj 1998, bilag 3).

20. En stor del af tiden på erhvervsskolen bærer de unge uniformer, hvorfor analysen er begrænset til gymnasiasterne.

21. Begrebet bricolage refererer til selve den stilskabende proces, hvor stilelementer tages fra en sammenhæng og overføres til en ny og derigennem får nye betydninger. Begrebet stammer oprindeligt fra Claude Levi-Strauss. Det har især været anvendt af forskere fra Birminghamskolen til at analysere subkulturernes stilskabende proces (Clarke 1976:174).

Litteratur

Alvesson, Mats & Sköldbberg, Kaj 1994: *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*, Lund: Studentlitteratur.

Beck, Ulrick 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bordo, Susan 1990: „Reading the Slender Body“, i Jacobus, Michelle m.fl.(red): *Body/Politics. Women and the Discourse of Science*, London:Routledge.

Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: University Press.

Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction. A social critique of the judgement of taste*, London: Routledge.

Bourdieu, Pierre 1987: „What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups“, i *Berkeley Journal of Sociology*, årg. 32: 1-17.

Bourdieu, Pierre 1990/1994: „Det mandlige herredømme“, i Callewaert, Staf m.fl. (red): *Pierre Bourdieu. Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori*, København: Akademisk Forlag.

Bourdieu, Pierre & Wacquant Løis 1996: „Struktur og logik i Bourdieus sociologi“, i Bourdieu, Pierre & Wacquant Løis: *Refleksiv Sociologi*, København: Hans Reitzels Forlag.

Brake, Mike 1980: *The Sociology of Youth Culture and Youth Subcultures*, London: Routledge.

Brubaker, Roger 1985: „Rethinking Classical Theory. The Sociological Vision of Pierre Bourdieu“, i *Theory & Society*, nr. 5, årg 14: 745-75.

Certeau, Michel de 1974: *The Practice of Everyday Life*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Clarke, John 1976: „Style“, i Hall, Stuart & Jefferson, Tony (red): *Resistance Through Rituals. Youth Subcultures in Post-War Britain*, London: Hutchinson.

Cohen, Phil 1972: „Subcultural Conflict and Working-Class Community“, i Hall, Stuart m.fl.(red): *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson.

Davis, Fred 1992: *Fashion, Culture, and Identity*, Chicago: The University of Chicago Press.

DiMaggio, Paul 1979: „Review Essay. On Pierre Bourdieu“, i *American Journal of Sociology*, nr. 6, årg 86: 1460-74.

Drotner, Kirsten 1988: „Hvornår er unge unge? Ungdom, historie,forskning“, i *Nordisk Psykologi*, nr. 2, årg 39: 57-63.

- Drotner, Kirsten 1991: *At skabe sig - selv. Ungdom, æstetik, pædagogik*, København: Gyldendal.
- Fiske, John 1990: *Introduction to Communication Studies*, London: Sage.
- Fornäs, Johan 1992: „Navigationer på kulturfloden. Stilskapande som kommunikativ praxis“, i Fornäs, Johan m.fl. (red): *Unga stilar och uttrycksformer*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Fornäs, Johan 1995a: „Youth, culture, and modernity“, i Fornäs, Johan & Boëthius, Ulf (red): *Youth Culture in Late Modernity*, London: Sage.
- Fornäs, Johan 1995b: *Cultural Theory & Late Modernity*, London: Sage.
- Friedman, Jonathan 1990: „The Political Economy og Elegance“, i *Culture and History*, nr. 7: 101-25.
- Frow, John 1987: „Accounting for tastes. Some problems in Bourdieu's sociology of culture“, i *Cultural Studies*, nr.1, årg 1: 59-73.
- Ganetz, Hillevi 1992: „Butiken, hemmet och kvinnligheten som maskerad. Drivkrafter och platser för kvinnligt stilskapande“, i Fornäs, Johan m.fl. (red): *Unga stilar och uttrycksformer*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures*, London: Fontana Press.
- Gesser, Bengt 1987: „En sociologisk visionär. Anteckningar kring Pierre Bourdieu“, i *Res Publica*, nr. 9: 273-85.
- Giddens, Anthony 1994: *Modernitetens konsekvenser*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, Anthony 1996: *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under sen-moderniteten*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Hall, Stuart & Jefferson, Tony (red): *Resistance Through Rituals. Youth Subcultures in Post-War Britain*, London: Hutchinson.
- Hebdige, Dick 1979: *Subculture. The Meaning of Style*, London: Methuen.
- Jacobson, Maja 1994: *Kläder som språk och handling. Om unga kvinnors användning av klädseln som kommunikations- och identitetsskapande medel*, Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Jenkins, Richard 1992: *Pierre Bourdieu*, London: Routledge.
- Johansson, Thoman & Miegel, Fredrik 1992: *Do The Right Thing. Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Kvale, Steiner (1994): *Interview: En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Laursen, Erik 1996: „Mellem tribalisme og intimitet - moderne selv-identiteters skrøbelighed“, *Dansk Sociologi*, nr. 2, årg. 7: 51-69.
- McCracken, Grant 1985: „Clothing as Language. An Object Lesson in the Study of the Expressive Properties of Material Culture“, i Reynolds, Barrie & Stott, Margaret (red): *Material Anthropology*, New York: University Press of America.
- Passeron, Jean-Claude 1991: „Ögat och dess herrar. Fabel om måleriets njutningar och kunskaper“, i *Ord och Bild*, nr. 1, årg 100: 23-47.
- Ramsay, Anders 1994: „Individualiserad ojämlikhet - om Ulrick Becks individualiseringstes och dess relevans för ungdomsforskningen“, i Miegel, Fredrik & Johansson, Thomas (red): *Mardrömmar & Önskedrömmar*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Reimer, Bo 1992: „Inte som alla andra. Ungdom och livsstil i det moderna“, i Fornäs, Johan m.fl.(red): *Unga stilar och uttrycksformer*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

- Rigby, Brian 1991: *Popular Culture in Modern France. A Study of Cultural Discourse*, London: Routledge.
- Rubinstein, Ruth 1995: *Dress Codes. Meanings and Messages in American Culture*, Boulder: Westview Press.
- Simmel, Georg 1904/1990: „Fashion“, i *Sociologi i dag*, no 2, årg 19:31-51.
- Stormhøj, Christel 1991: *Når kønnet er senmoderne*, København: Institut for Kultursociologi.
- Stormhøj, Christel 1998: *Kønnet vi tænker, kønnet vi gør*, København: Sociologisk Institut.
- Stormhøj, Christel 2001: „Poststrukturalisme på arbejde - videnskabsfilosofi og metode i en undersøgelse af unges kønnede identiteter“, i Pedersen, Kirsten Bransholm & Nielsen, Lise Drewes (red): *Kvalitative metoder - fra meta-teori til markarbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Veblen, Thorstein 1899/1953: *The Theory of the Leisure Class*, London: George Allen & Unwin.
- Weber, Max 1922/1969: „Class, Status, Party“, i Heller, Celia (red): *Structured social inequality. A Reader in comparative social stratification*, London: Collier-MacMillan.
- Willis, Paul 1977: *Learning to Labour*, Aldershot: Gower.
- Ziehe, Thomas & Stubenrauch, Herbert 1983: *Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser. Kulturel frisættelse og subjektivitet*, København: Politisk Revy.
- Ziehe, Thomas 1989: *Ambivalenser og mangfoldighed*, København: Politisk Revy.